

– розробка та виконання комплексних економічних програм підтримки вітчизняного бізнесу із запровадженням стимулів ресурсо-заощадження.

1. Адлер О.О. Аналіз конкурентоспроможності продукції за допомогою матричного методу оцінки (на прикладі ВАТ «Укртелеком») / О.О. Адлер, І.В. Охріменко // Вісник ХНУ. – 2011. – № 3. – Т. 2. – С. 7–10.

2. Балабанова Л.В. Стратегічне управління конкурентоспроможністю підприємств / Л.В. Балабанова, В.В. Холод. – К.: ВД «Професіонал», 2006.

3. Грищенко К.Г. Метод діагностування рівня капіталізації страхових компаній з використанням теорії нечіткої логіки / К.Г. Грищенко // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2010. – № 2 (8). – С. 241–244.

4. Журавльова І.В. Застосування теорії нечітких множин до задач управління інтелектуальним споживчим капіталом / І.В. Журавльова // Наукові праці ДонНТУ. Серія: Економічна. Вип. 33-2. – 2008. – С. 126–131.

5. Заде Л.А. Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений / Л.А. Заде. – М.: Мир, 1976. – 166 с.

6. Кофман А. Введение теории нечётких множеств в управлении предприятиями / А. Кофман, Х. Глуха Хил. – Минск: Высшая школа, 1992.

7. Ротштейн А.П. Интеллектуальные технологии идентификации: нечеткая логика, генетические алгоритмы, нейронные сети / А.П. Ротштейн. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dspace.uabs.edu.ua/handle/123456789/830>. – Винница: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 1999. – 320 с.

8. Фатхудинов Р.А. Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление / Р.А. Фатхудинов. – М.: ИНФРА-М, 2000.

9. Штовба С.Д. Проектирование нечетких систем средствами MATLAB / С.Д. Штовба. – М.: Горячая линия; Телеком, 2007. – 288 с.

УДК 336

**О.Є. Користін,
Ю.П. Потернак**

ПОДАТКИ В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ ДЕРЖАВИ

Основна увага зосереджується на теоретичному аналізі сутності податків.

Ключові слова: податки, держава, фінанси, ознаки податків, функції податків.

Главное внимание сосредоточено на теоретическом анализе сущности налогов.

Ключевые слова: налоги, государство, финансы, определение налогов, функции налогов.

Great attention is paid to the theoretical analysis of the taxes essence.

Key words: taxes, state, finance, taxes characteristics, functions of taxes.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших елементів економіки держави в ринкових умовах, що формується в Україні, є податкова система. Від того, на скільки вона науково обґрунтована і відповідає дійсності, значною мірою залежить розвиток економіки країни, а також соціальні, політичні та правові відносини у суспільстві.

Стан дослідження. Теоретичні основи та практичні питання розвитку системи оподаткування висвітлюються у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних авторів. Зокрема, теоретичним аспектом функціонування податків в економіці присвячено праці українських вчених О. Василика, В. Федосова, В. Суторміної, А. Соколовської, А. Крисоватого, А. Кредисова та ін. Поряд з цим окремих акцентів потребують питання історичного усвідомлення ролі податків та їх економічного змісту, оскільки усвідомлення сутності податкової системи та визначення напрямів перетворення її в цілому та окремих податків зокрема неможливо без вивчення історії та теоретичних основ оподаткування.

Виклад основних положень. Дослідження податків як економічної категорії є необхідним етапом пізнання суттєвих закономірностей функціонування фінансів і економічної системи взагалі.

Податки як економічний інститут здавна привертала увагу мислителів. Розглядаючи економічну природу податків, один з родоначальників податкової теорії А. Сміт відзначав, що першочерговими джерелами прибутків людини виступають власна праця, власний капітал та земля, що йому належить. Тому будь-які податки сплачуються з доходу, що отримується з цих трьох джерел: «заробітної плати, із прибутку з капіталу або ренти з землі» [1, с. 122–123].

Історично це найдавніша форма фінансових відносин між державою і членами суспільства. Саме виникнення держави спричинило і появу платежів та внесків до державної скарбниці для фінансового забезпечення та виконання державою її функцій. Спочатку ці внески провадились у натуральній формі, а з розвитком товарно-грошових відносин відбувався поступовий перехід до грошової форми оподаткування.

Держава, виражаючи інтереси суспільства в різних сферах життєдіяльності, виробляє та здійснює відповідну політику: економічну, соціальну, екологічну, демографічну та ін.

При цьому як засіб взаємодії об'єкта та суб'єкта регулювання соціально-економічних процесів використовуються фінансовий, кредитний, ціновий та інші механізми.

Податки виникли разом з товарним виробництвом, розподілом суспільства на класи та появою держави, якій необхідно було мати кошти на утримання армії, судів, чиновників та інші потреби. «В податках втілене економічно виражене існування держави», – підкреслював К. Маркс [2, с. 308].

Реальний процес оподаткування виконується державою і залежить від рівня розвитку його демократичних форм, тому дослідження природи податку фінансова наука проводила в рамках вчення про державу. У свій час П. Прудон правильно зазначив, що «по суті питання про податок є питанням про державу» [3, с. 34].

Серед різноманітних політичних думок про межі державної діяльності економічна точка зору вносить стійкий принцип для вирішення заплутаних питань. Економічна наука дійшла висновку, що головний принцип приватного господарства – мінова конкуренція – не може задовольнити усіх потреб членів суспільства з різноманітних причин. Є продукти та послуги, які відразу використовуються членами суспільства, причому надзвичайно індивідуально. Інші потреби для свого задоволення вимагають виключно монопольного виробництва. Існують підприємства, діяльність яких, безумовно, переважає можливості приватних осіб; є послуги, які стають необхідними окремим членам суспільства, але на які у той же час ніколи не слід очікувати попиту, а, отже, добровільної сплати. Такі послуги повинні бути результатом діяльності особливого господарського організму. Таким організмом і є держава, яка занепокоєна загальними потребами певної групи людей та прагне до задоволення їх за допомогою зближення дій окремих осіб, або внаслідок власної діяльності [4, с. 67].

Італійська фінансова школа розвиває погляди на природу держави та її економічну роль. Ф. Нітті визначає державу як природну форму соціальної кооперації, і для людини не є можливим жодний розвиток без цієї початкової і найважливішої форми кооперації [4, с. 68].

Відповідно до своїх поглядів на економічну роль держави Ф. Нітті дає і обґрунтування податків: «Існують неподільні суспільні послуги, як наприклад, внутрішній спокій та зовнішня безпека, правосуддя, суспільна гігієна, охорона території. Оскільки у цьому випадку мито не може застосовуватись, тобто винагорода за спеціальні розподільчі послуги, то необхідно, щоб загальні витрати сплачувались податками» [4, с. 68]. Податок за Нітті, «є та частка багатства, яку громадяни дають державі та місцевим органам для забезпечення колективних потреб» [4, с. 68].

Необхідно відмітити, що в науковій літературі зустрічаються різні визначення сутності податків. Одні вчені визначають податки переважно з точки зору їх матеріального змісту, інші ж характеризують переважно з точки зору їх суспільного змісту.

Професор Б. Болдирев відзначав, що «податки, беручи участь у процесі перерозподілу нової вартості, виступають ... специфічною формою виробничих відносин».

Специфічна форма виробничих відносин податків формує їх суспільний зміст. Суспільний зміст податків дає можливість пізнання їх глибинної суті, дозволяє розкрити внутрішній зміст та еволюцію, важливі ознаки та особливості» [5, с. 77].

На основі такого ж змісту проф. В. Федосов визначає сутність податку: «податки є специфічною формою, підсистемою виробничих відносин, відносин економічного базису. Вони виражають частину відносин, що виникають на стадії розподілу в процесі розширеного відтворення, мають вторинний, похідний перерозподільчий характер» [6, с. 16]. В основі їх визначення – суспільний зміст.

Значно ширшою є розбіжність думок при визначенні податків з точки зору їх матеріального змісту. Так, на думку однієї групи вчених, податки необхідні для утримання державного апарату. Л.Штейн визнає податками «грошові внески громадян на господарські потреби держави». Такого визначення дотримувався відомий французький фінансист минулого століття Леруа-Больє [7, с. 1, 10–12].

Варто відмітити і думку К. Маркса про те, що «податок – це джерело життя ... для всього апарату виконавчої влади» [2, с. 212]. Його підхід вплинув і на визначення сутності податків дослідниками радянських часів.

Зокрема М. Орлов та А. Александров наполягали на тому, що податок – «примусове вилучення частини національного доходу на утримання буржуазного апарату гноблення трудящих мас» [8, с. 48]. «Податки, – зазначає Л. Окунева, – обов'язкові платежі фізичних та юридичних осіб, що стягуються для утримання влади» [9, с. 115].

Таке формулювання сутності податків вченими минулого століття як базису утримання державного апарату певною мірою адекватно відображувало реалії дійсності, коли держава лише слідувала за дотриманням правил вільної конкуренції. Але поступово держава починає відігравати все більше значення у суспільному житті, і розглядати податки лише з точки зору утримання державного апарату невірно. Якщо погодитись з формулюванням Л. Окуневої, то визначення подат-

ків буде однаковим для усіх етапів розвитку суспільства і не відповідатиме дійсності.

Інші вчені розглядають податки переважно на основі формування доходів бюджету, не пов'язуючи їх визначення з функціями, які вони виконують. Родоначальником цієї точки зору виступив англійський економіст Д. Рікардо. На його думку, «податки – та частина продукту землі та праці, яка надходить у розпорядження уряду» [10, с. 45]. У політекономічному словнику податки визначено як «головне джерело поповнення доходів бюджету, що забезпечує 90% надходжень центрального та більше 70% на місцевому рівнях» [11, с. 143]. Деяко схоже формулювання сутності податків дають А. Сігіневич [12, с. 5], І. Горський [13, с. 7], В. Родіонова [14, с. 9].

Точка зору цієї групи вчених більш об'єктивна порівняно з попередніми, оскільки вони не обмежуються визначенням сутності податків лише як засобу утримання державного апарату. Але всеодно вона не узгоджується з вимогами системності, оскільки формування доходної частини бюджету не пов'язується з наступними витратами з нього, з основними функціями, що повинна виконувати сучасна держава, яка зосереджує значну частину валового внутрішнього продукту.

Ще одну групу економістів у формулюванні сутності податків об'єднує окрема їх ознака – примусовість вилучення податків державою, а також безеквівалентність податкових платежів. Дж.Ст. Мілль писав, що «податки – частина національного доходу, примусово вилучена державою, переважно у трудящих, безвідплатно для здійснення своїх функцій [15, с. 136–138]. Подібне формулювання давали російські вчені І. Янжул [16, с. 19], І. Озеров [17, с. 230], М. Соболев [18, с. 13], дослідник М.І. Мітіліно, американські економісти К. Макконел і С. Брю [19, с. 225]. В. Альтшулер приділяє особливу увагу примусовому характеру податків. Він говорить, що «оподаткування являє собою вторгнення державної влади в приватно-правову сферу громадян, з майна яких вилучається в примусовому порядку частина цінностей» [20, с. 5].

Така позиція, на нашу думку, теж не досить виважена, оскільки зосереджує увагу лише на деяких рисах податків: примусовості та безеквівалентності.

Окрему групу складають вчені, які при визначенні сутності податків зосереджують увагу на виконанні ними тих чи інших функцій. Започаткував таку концепцію відомий німецький фінансист А. Вагнер. За ним, податки – «обов'язкові платежі приватних господарств для

покриття витрат держави та одиниць самоврядування і частково для змін у розподілі народного доходу» [7, с. 9]. Подібне визначення давав і професор А.А. Соколов: «податок – збір, що стягується державною владою для покриття видатків, або досягнення певних завдань економічної політики» [21, с. 11]. Аналогічної точки зору дотримуються відомий американський економіст П. Самуельсон, український економіст М. Савчук [22, с. 5], російські вчені В. Семенов, В. Галкін [22, с. 21]. Російські вчені, автори концепції «Податки Росії» (В.Н. Фролов та інші) вважають головним завданням податків стимулювання самоінвестування, як засобу структурної перебудови економіки, ігноруючи їх фіскальне значення [23, с. 22].

Позиція цієї групи вчених, об'єднуючою ознакою яких є висунення соціально-економічного призначення податків, найбільш логічна. Але разом з тим вона не позбавлена окремих недоліків, тому що їй притаманна деяка абсолютизація регульовальної ролі податків, що також є досить одностороннім підходом.

На нашу думку, для того, щоб сформулювати власне визначення сутності податків, необхідно охарактеризувати їх головні ознаки. Але спочатку звернімо увагу на думку деяких вчених. Ісаєв говорив: «всі податки, яке б суспільство ми не взяли, мають однакові ознаки; цими ознаками і лише ними, і треба користуватися для визначення» [7, с. 10]. Доповнив його Соколов: «мета всякого визначення полягає в тому, щоб намітити такі ознаки явища, які для нього суттєві, тобто без яких воно перестає існувати, і які разом з тим, відмежовують його від інших явищ» [24, с. 4].

Заслуговує на увагу і думка Ф. Менькова, «поняття податку – що таке податок? – слід виводити з об'єктивних даних, не змішуючи з суб'єктивним уявленням, чим повинен бути податок, які є в окремих осіб і суспільних груп» [25, с. 23].

З приводу цього необхідно зазначити, що подане вище формулювання сутності податків А. Вагнера не відповідає такому підходу, оскільки вказує на ціль, яку держава повинна досягти своєю податковою політикою. Встановлення цієї цілі фінансовою наукою правомірне, але недоцільно враховувати її у формулюванні сутності податків, тому що вони не завжди функціонують адекватно з нею.

Отже, можна визначити основні ознаки податків. Примусовість податку відрізняє його від добровільного пожертвування. Примусовість не завжди виражається в тому, що на платника покладається прямий обов'язок сплати даного податку. Непрямі податки не висту-

пають примусовими у цьому розумінні, бо від самого платника залежить, купувати чи не купувати даний товар. Отже, примусовість податку слід розглядати в іншому розумінні, а саме так, що податок ніколи не виникає сам по собі з процесу ціноутворення, а нав'язується обороту ззовні. Наприклад, акциз входить до ціни товару поряд з іншими її елементами, але в той час, як інші виробничі витрати безпосередньо витікають з виробничого процесу, акциз з нього не витікає.

Виходячи з цього, непрямі податки також повинні визнаватися примусовими, але ця ознака в них посередня. Реальні платники змушені купувати оподатковані товари, тим самим сплачуючи податок (ніби добровільно), хоча додаткової вигоди вони від цього не одержують, а відтак добровільні наміри щодо його сплати в них відсутні.

Ознакою примусовості в податках є також те, що їх ставки держава встановлює в односторонньому порядку. Завершуючи характеристику ознаки примусовості, звернімо увагу на вислів М. Мітіліно: «Податки – це парадоксальне сполучення двох моментів: відсутності доброї волі і обов'язковості. ... Кваліфікуючи податок як примусову сплату, ми припускаємося логічної помилки й даємо неповну характеристику податку. Отже, правильніше визначити податок як загальнообов'язкову сплату» [26, с. 67].

Необхідно відзначити і таку ознаку, як одностороння спрямованість податкових відносин, що виникають у процесі перерозподілу частини вартості валового продукту. Податки розглядаються як державні надходження від інших форм власності. У випадку, коли держава – власник засобів виробництва та прибутку, одержаного державними підприємствами, централізується лише частка цього прибутку. При цьому державні підприємства розглядаються на рівні приватних.

Важливою ознакою для визначення сутності податку є відсутність індивідуального або спеціального еквіваленту. Сума податкових надходжень до бюджету витрачається на задоволення загальних потреб, а тому все суспільство в цілому може одержати вигоду, яка за певних умов адекватна сумі сплачених податків. Саме безеквівалентності податки відрізняються від державного мита та платежів, які передбачають певну еквівалентність відносин платника з державою, але безеквівалентність у визначенні податку має деяку обмеженість, оскільки за наявності повної еквівалентності ці платежі перетворилися б на ціну.

Податки відрізняються від особистої повинності, наприклад, військового обов'язку, вони мають певну матеріальну форму, котра в

свою чергу може бути виражена в натуральній формі, яка на більш ранніх етапах розвитку суспільства відіграла значну роль, та у грошовій формі, що нині домінує. Грошова форма сплати податків є практично єдиною, тому доцільніше визначити податок як збір у грошовій формі або платіж.

Оскільки з юридичної точки зору взаємовідносини між державою та платниками податків повинні будуватися на основі певних законів, однією із ознак податку є його законодавчо-правовий характер. Основою для стягнення податку є закон, який встановлюється в державі на підставі існуючих юридичних правил. Існування податків завжди передбачає існування організованої державної влади, на яку покладаються певні правові функції.

Платники податків сплачують їх лише до бюджету держави. Противагою цьому виступають платежі до державних позабюджетних фондів, що мають цільове призначення та використовувати які не за призначенням забороняється. Існування цільових податків, наприклад, податок з власників транспортних засобів, ще не означає його цільового призначення, оскільки при внесенні до бюджету податки в загальній сумі його доходів це цільове призначення втрачають.

Податки встановлюються для фінансового забезпечення виконання державою своїх функцій та вирішення соціально-економічних завдань.

Отже податки – це частина вартості валового внутрішнього продукту, що вилучається державою у формі законних, загальнообов'язкових, односторонньо встановлених державою, безеквівалентних платежів юридичних та фізичних осіб до бюджету, які не мають повного конкретно-цільового призначення, з метою фінансового забезпечення виконання державою своїх функцій та вирішення соціально-економічних завдань.

Таке визначення податків виражає їх матеріальний зміст. Тому необхідно зазначити, що за суспільно-економічним змістом податки – це фінансові відносини між державою та особами, що об'єднані в рамках цієї держави і є платниками податків, які складаються з приводу перерозподілу валового внутрішнього продукту з метою фінансового забезпечення виконання державою своїх функцій та вирішення соціально-економічних завдань.

Визначення основних ознак податків як економічної категорії дозволяє підійти до наступного рівня теоретичного дослідження – визначення їх функцій. «Функція тієї чи іншої економічної категорії –

це виявлення її сутності в дії, тобто вираз суспільного призначення даної економічної категорії» [6, с. 34].

Думки вчених про функції податків досить різноманітні. Але розбіжності в цьому питанні не мають принципового характеру, вони стосуються в основному кількості функцій. Серед різноманітних думок щодо кількості функцій, які виконують податки, можна виділити два основних підходи.

До однієї групи можна віднести тих вчених, які говорять про дві найважливіші функції податків, називаючи головною – фіскальну, інша серед науковців називається по-різному. Так, В. Федосов, Є. Вознесенський, Д. Чернік називають її контрольною [6, с. 35; 27, с. 23]. Ф. Нітті, В. Болдирев, В. Галків – економічною функцією [28, с. 16; 29, с. 21].

Інша група вчених виділяє три головні функції податків. В. Родіонова вказує на наступні: фіскальну, економічну та соціальну функції [14, с. 36]. Є. Горбунов вважає, що податкам властиві фіскальна, регулююча, контрольна функції. На думку Масгрейва, податки виконують функції, які забезпечують мобілізацію ресурсів держави, здійснюють перерозподіл ресурсів та багатств, є інструментом підтримки економічної стабільності [30, с. 13].

В основі дискусії з приводу функцій податків, як бачимо, лежить те, що деякі вчені розділяють другу функцію податків на декілька функцій. Ця розбіжність досить незначна. Але щоб визначити правомірність того чи іншого підходу, доцільно звернутися до аналізу функцій.

Важливе місце у характеристиці сутності податків посідає фіскальна функція, котра визначає їх суспільне призначення. Необхідною достатністю дії цієї функції є не просто певна кількість податків, а головне забезпечення суспільних потреб, їх надійність. Податкові надходження мають бути постійними, стабільними, рівномірно розподілятися між регіонами.

За допомогою фіскальної функції реалізується головне суспільне призначення податків: формування фінансових ресурсів держави, що акумулюються в бюджетній системі та небюджетних фондах та необхідних для здійснення власних функцій (військово-оборонних, соціальних, природоохоронних та ін.).

Формування доходів державного бюджету на основі стабільного та централізованого стягнення податків перетворює саму державу на величезного економічного суб'єкта.

Податки, як уже зазначалось, характеризуються рухом вартості від юридичних та фізичних осіб до держави, їх сплата приводить до зменшення доходів платників. Причому об'єктивно кожен платник зацікавлений сплатити якомога меншу суму, що може досягатися як за рахунок зменшення обсягів об'єкта оподаткування, так і вибору пільгових щодо оподаткування умов діяльності. Таким чином, у сутності кожного податку закладена регулювальна функція. Вона, як і фіскальна функція, характеризує їх суспільне призначення. «Суть регулювальної функції полягає у впливі податків на різні сторони діяльності їх платників» [9, с. 15].

Оскільки регулювальна функція податків є об'єктивним явищем, то вплив податків відбувається незалежно від волі держави, яка їх встановлює. Разом з тим, держава може свідомо використовувати їх з метою регулювання певних пропорцій у соціально-економічному житті суспільства. Але така цілеспрямована податкова політика можлива тільки завдяки об'єктивно властивій податкам регулюючій функції. Використання податків як фінансових регуляторів – надто складна й тонка справа.

Тут не може бути головного і другорядного, оскільки все є головним. Іноді незначні деталі в оподаткуванні можуть докорінно змінити суть впливу податку: зробити його прямо протилежним щодо передбачуваного.

«Проблема полягає в тому, що податки зачіпають усе суспільство, а це безмежна гама інтересів, врахувати які дуже важко, але вкрай необхідно. Не може бути оцінки регулювальної дії податків за сальдовим підходом – що переважає, позитивний чи негативний вплив. Сама по собі присутність негативного впливу, навіть незначного, свідчить про недолік того чи іншого податку» [9, с. 15].

Деякі вчені пропонують регулювальну функцію називати економічною. Б.Г. Болдирев пише: «Економічна функція означає, що податки, як активний учасник перерозподільних процесів здійснюють серйозний вплив на відтворення, стимулюючи або стримуючи його темпи, посилюючи чи послаблюючи нагромадження капіталу, розширюючи чи звужуючи платоспроможний попит населення» [29, с. 21].

На нашу думку, об'єктивнішою є точка зору тих економістів, які виділяють фіскальну та економічну функції податків як основні, оскільки регулювальна функція є складовою частиною економічної функції. Терміном «регулювальна функція» не охоплюються всі про-

цеси, пов'язані з виробництвом, обміном, розподілом, перерозподілом та споживанням матеріальних благ і послуг у всьому суспільстві. Наприклад, процес оподаткування передбачає певний перерозподіл благ від одних громадян іншим. А це, в свою чергу, характеризує більше соціальні відносини, тому другу функцію податків певною мірою краще характеризувати як соціально-економічна.

Висновок. Таким чином, сформулювавши визначення сутності податків та з'ясувавши їх функції, які розглядаються у нерозривній єдності, зроблено важливий у теоретичному плані висновок про необхідність чіткого розмежування об'єктивного існування податків з властивими їм функціями та суб'єктивного процесу їх використання державою в проведенні податкової політики.

Функції податків в дії проявляються як об'єктивний процес. Державна податкова політика – це вже прояв податку як економічної категорії.

Саме це положення розділяє об'єктивну сторону категорії «податок» та суб'єктивну діяльність держави з приводу розподілу та перерозподілу суспільних благ.

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит // Антология экономической классики: в 2 т. – М.: МП «ЭКОНОВ». – 1991. – Т. 1. – С. 79–382.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 4. – С. 308.
3. Алексеенко М.М. Взгляд на развитие учения о налоге / М.М. Алексеенко // Харьков. – 1870. – С. 34.
4. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов / В.М. Пушкарева. – М.: Инфра-М, 1996. – С. 15–37.
5. Болдырев Б.Г. Финансы на службе реакционной политики империализма / Б.Г. Болдырев, Л.А. Дробозина. – М., 1985. – С. 24.
6. Федосов В.М. Современный капитализм и налоги / В.М. Федосов. – К.: Вища школа, 1987. – С. 59.
7. Суторміна В.М. Держава, податки і бізнес / В.М. Суторміна, В.М. Федосов, В.Л. Андрущенко. – К.: Либідь, 1992. – С. 1–57.
8. Орлов Д. Налоговая реформа 1898 года – последняя и самая удачная в истории российского промышленного обложения / Д. Орлов // Налоги. – 1993. – № 3. – С. 7.
9. Федосов В.М. Податкова система України: підручник для студ. екон. вищ. навч. закладів і фак. / В.М. Федосов, В.М. Опарін, Г.О. П'ятаченко. – К.: Либідь, 1994.
10. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения / Д. Рикардо. – М.: Соцэкгиз, 1935.

11. Краткий политэкономический словарь / под ред. Ю.А. Белика и др. – М.: Политиздат, 1989.
12. Сигиневич А.В. Налоги в механизме хозяйствования / А.В. Сигиневич, В.В. Бухвальд. – М., 1991.
13. Черник Д.Г. Налоги / Д.Г. Черник. – М.: Финансы и статистика, 1995.
14. Гальчинський А.С. Становлення суспільства постформаційної цивілізації: навч. посібник / А.С. Гальчинський. – К.: Вища школа, 1993.
15. Милль Дж.С. Основы политической экономии / Дж.С. Милль Вопросы экономики. – 1989. – № 11. – С. 136–138.
16. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки / И.И. Янжул. – СПб., 1904.
17. Озеров И.Х. Основы финансовой науки / Озеров И.Х. – Рига, 1923.
18. Соболев М.Н. Очерки финансовой науки / М.Н. Соболев. – Петроград, 1925. – С. 124.
19. Макконел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К.Р. Макконел, С.Л. Брю; пер. с англ. 11-го изд. – К.: Хачар-Демос, 1993. – С. 225.
20. Братішко В.М. Теорія і практика управління суспільним виробництвом в Україні / В.М. Братішко // АН України. Інститут економіки. – К., 1993.
21. Гензель П. Финансовая реформа в России / П. Гензель, А. Соколов выпуск III. – 1917. – С. 11.
22. Геец В.М. Экономика Украины: итоги и возможное развитие в 1991–1995 гг. / В.М. Геец, И.Ю. Волошук, М.П. Соколик. – К., 1991.
23. Федорова И. Налоговая политика России: цели и результаты / И. Федорова // Проблемы теории и практики управления. – 1993. – № 1. – С. 19–26.
24. Братішко В.М. Управління економікою відкритого типу / В.М. Братішко // НАН України. – К., 1995.
25. Меньков Ф.А. Основные начала финансовой науки / Ф.А. Меньков М., 1924. – С. 23.
26. Бородюк В.М., Приходько Т., Турчинов О. Оцінки стану тіньової економіки України та методи розрахунків її обсягів / В.М. Бородюк, Т. Приходько, О. Турчинов. – К., 1997.
27. Бородюк В.М. Балансово – оптимизационная модель комплексного прогнозирования развития народного хозяйства республики / В.М. Бородюк. – К., 1980.
28. Нитти Ф. Основные начала финансовой науки / Ф. Нитти. – М., 1904. – С. 16.
29. Болдырев Б.Г. Финансы на службе реакционной политики империализма / Б.Г. Болдырев, Л.А. Дробозина. – М., 1985. – С. 21.
30. Варналій З.С. Державна політика підтримки малого підприємства: монографія / З.С. Варналій // Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 1996.